

איגרת ר' מאיר עראמה נגד ר' יצחק אברבנאל והתקבלותה: חידה שבאה על פתרונה

מאת

יוסף הקר

ידיעותינו על קשרים וויקיות בין חכמים ומלומדים יהודים מחצי האי האיברי במאה החמש עשרה אינן מרובות. כך באשר למפורסמים ולנודעים שבהם, ולא כל שכן באשר לאישים שלא זכו לפרסום ולתהודה רחבה בזמנם ולאחר זמנם. אחד המסמכים היחידים שהגיעו אלינו מתקופה זו הוא מעין מכתב בעל אופי של יצירה ספרותית המיוחס לר' מאיר עראמה, בנו של ר' יצחק עראמה, מחבר ספר 'עקידת יצחק'.¹ במרכז עניינו של המסמך המפגש בין אביו של הכותב לר' יצחק אברבנאל בנפול, והשימוש הנרחב שעשה אחר כך ר' יצחק אברבנאל בחיבוריו בספר 'עקידת יצחק' בלא הזכרת מקורו.² אולם נוסח המכתב משובש, כפי שעולה בבירור מן הטקסט, וכל

1 הספר ומחברו זכו לפופולריות רבה במאה השש עשרה. הוא נדפס לראשונה בשאלוניקי רפ"ב (נשלם ב"ב באדר א' רפ"ב, חמן קצר לאחר מכן, ב"ד בניסן רפ"ב, נפטר ר' מאיר עראמה. ראה: י"ש עמנואל, מצבות שאלוניקי, א, ירושלים תשכ"ג, מס' 38; נוסח שונה קמעה ראה: ב' בן-יעקב, 'מצבות שאלוניקי', ישראל [שאלוניקי תשרי תרצ"ב], עמ' 5). ככל הנראה נדפס הספר בזמנו של ר' מאיר עראמה, שהדפיס בשנת רע"ז את ספרו של מאיר איוב אצל אותו מדפיס, ר' יהודה גדליה, והם נסתייעו במימון של דון שלמה בן יקר. אך ראה להלן הערה 39. הספר חזר ונדפס במאה השש עשרה בוונציה – על אף היקפו הגדול – בשנים ש"ז, ש"ח, של"ג (במהדורה זו נכללו גם פירושי למגילות; הפירוש למגילת אסתר הוא פירוש של ר' מאיר עראמה, ואילו חלק של הפירוש לרות הוא של ר' יוסף בן יחיא. ראה: ז' זנה, 'גניבה ספרותית או טעות המדפיס?', קרית ספר, ז [תרצ"ז-תרצ"א], עמ' 279-281; ש' הלר-וילנסקי, ר' יצחק עראמה ומשנתו, ירושלים ותל אביב תשס"ז, עמ' 32-33; מ"ב לרנר, 'תשלום פירוש ר' יצחק עראמה למגילת רות', ג' אפפעל [עורך], ספר זכרון לשמואל קלמן מירסקי, ניו יורק תשל"א, עמ' קה-קכג). על תפוצתו והשפעתו של הספר ראה: הלר-וילנסקי (שם), עמ' 34-37, 48-57. על מעמדו של הספר במאה השש עשרה ניתן ללמוד גם מהמוציא לאור של מהדורת שנת של"ג שנדפסה אצל זיואן די גארה, ר' יוסף ב"ר יעקב מפדובה. הוא השווה את מעמדו של הספר בתחום העיון למעמדו של ספר 'בית יוסף' לר' יוסף קארו בעולם התלכה והפוסקים: 'אמר יוסף [...] ואין שליט ברוח כל איש להיות לו כל הספרים [...] עד שקם לעזרת צאן ה' בגבורים הגאון מהר"י קארו יצ"ו [...] כי שם חק ומשפט כל הפוסקים קטן וגדול שם הוא [...] ומהם תצא תורה [...] ויצחק בעל העקידה [...] וילכוד קרית כל ספר [...] כל המפרשים [...] כל החכמות [...] במדרש ופשט [...] עד יאמרו כל העוברים עליו חולת אהבתו אנו [...] כי בכלל דבריו דבריהם: אולם כספרים אחרים מסוגו הספוגים בתוכן ובעולם מושגים פילוסופיים-אריסטוטלי, לא נדפס מחדש מאז מהדורת שנת של"ג ועד סוף המאה השמונה עשרה.

2 נוסח של המכתב נדפס אצל הלר-וילנסקי (שם), עמ' 51-53, על פי פרסום מן המאה התשע עשרה, וראה להלן.

החוקרים שהזכירוהו נסמכו על העתקתו של גבריאל פאלק,³ ומלבדו לא ראה איש מן החוקרים את המקור.⁴

א

ידיעותינו על תולדות ר' יצחק עראמה ועל בנו ר' מאיר לאחר גירוש ספרד מבוססות בעיקר על דברי ר' מאיר עראמה. בהקדמתו לפירושו לספר תהלים כתב:

כי אף אם גרשוני עוֹנֵי מַגְעוּרֵי מִמָּקוֹם שִׁבְתִּי הִעִירָה סַרְקוֹסְטָה [Saragossa] בְּקֶרֶב כָּל יִשְׂרָאֵל⁵ בְּחֹדֶשׁ הַחֲמִישִׁי שְׁנַת רנ"ב [1492] תוֹךְ גִּירוֹשׁ סִפְרָד וְחִלְתִּי וְהִיִּיתִי בְּנֶאֱפוּלִי כְּאַחַד הַנּוֹפְלִים וְקִדּוּשִׁים אֲשֶׁר כָּבַד בְּאַרְץ הַמָּה⁶ עִם מִמוּשֶׁךְ וּמוֹרֵט,⁷ ה' בְּרַחֲמָיו גִּמְלָנִי⁸ וּבְרֹב חֲסָדָיו הִקְדַּמְנִי הַחֲלִימָנִי וּבְצֹל יְדוֹ הַחֲבִיאָנִי.⁹ וְהַחֲיִינִי וְיֵשֶׁב בִּי נִשְׁמָתִי אַחֲרֵי מוֹתִי וְהַעֲמִידֵנִי עַל רִגְלִי אַחֲרֵי נּוֹפְלִי וְכֹחִי [כך!] שֶׁם לִקְבוֹר אֶת אָבִי, אֲבִי בְּתוֹרָה אֲבִי בְּחִכְמָה,¹⁰ וְלִכְסוֹת אֶת דְּמוֹ אֲשֶׁר אֶזְלָה עִזּוֹ כְּמוֹתוֹ בְּקֶרֶב כָּל עַמּוֹ. בְּרוּךְ אֲשֶׁר כֵּךְ גָּזַר בְּעוֹלָמוֹ.¹¹ וְגַם שֶׁם לֹא הוֹנַח לָנוּ כִּי שְׁנַת רנ"ה [1495] שֶׁם הִיִּתָּה רַעְדָּה.¹² יִסֵּף הָעוֹן גִּירוֹשׁ עַל גִּירוֹשָׁנוּ,¹³ וְנִפְּן וְנַעֲבֹר אֶל אֶרֶץ תּוֹגְרָמָה¹⁴ וְנִבּוֹא פֹה הִעִירָה שְׁאֲלוֹנִיקִי וְאַחֲרֵי אֲשֶׁר שִׁבְעֵנוּ גְדוּדִים וְעוֹד פֹּה נִפְלָנוּ שְׂדוּדִים

3 לפרסום המכתב בידי פאלק ראה: המגיד, ב (תרי"ח/1858), גיליון כה, עמ' 99, ובראשו נדפס: 'מכתב להרב ר' מאיר בן הרב ר"י עראמה בעל עקדת יצחק זצ"ל אשר מצאתי אני גבריאל פאלק בכ"י לפני הספר הנ"ל (דפוס וויניציא ש"ז) בבית הספרים אשר היו ביד הרב המנוח מהו' שלמה זלמן רובנס זצ"ל (ע' רשימת חשק שלמה הנדפס באמ"ד תרי"ז, נ"ו 637 פאליא): ואכן בקטלוג המכירות של אוסף רובנס, שהכין פאלק, נרשם: 'עקידת יצחק, עראמה, עה"ת, וויניציא ש"ז. עם אגרת גדולה וצחה בכ"י לרמ"ע בן המחבר, נגד הרב האברבנאל על הדברים הלקוחים מספר אבין, כאלו הספר מדבר, נכתב מאת תם בן אשר [!] אשר העתיק אותו מעצם יד הרב הכותב מספר עקידה הנכתב ע"י ר"מ עראמה המחבר [!] ועם שיר על שבח הספר לר' שלמה לבית הלוי' (ג' פאלק, חשק שלמה, אמסטרדם תרי"ז, עמ' 18 מס' 637).

4 רשימת ההזכרות והפרסומים מתוך המכתב ראה: הלר-וילנסקי (לעיל הערה 1), עמ' 51 והערה 181.

5 על פי דב' יא 6.

6 על פי תה' טז 3. כאן במשמעות של מתים.

7 על פי יש' יח 7.

8 על פי יש' סג 7.

9 יש' מט 2.

10 בבלי, מגילה יג ע"א.

11 צידוק הדין, ואולי יש כאן רמז למעין ברכת אבליים.

12 פלישת שרל השמיני לאיטליה וכיבושה של נפולי. שרל השמיני נכנס לנפולי ב-22 בפברואר 1495, הוכתר למלכה, ושהה בה עד 20 במאי 1495.

13 'גירוש' נפולי. ראה תיאור האירועים אצל: א' קפשאל, סדר אליהו ווטא, א, 'ירושלים תשל"ו, עמ' 212-218; A. Marx, 'The Expulsion of the Jews From Spain', idem, *Studies in Jewish History and Booklore*, New York 1944, pp. 87, 97-98.

14 האימפריה העות'מאנית.

חלכאים¹⁵ בתוך הבאים, וימת עם רב מישראל ממותי תחלואים בדרך וברעב בכל שפאים¹⁶ בעיני כל רואים ואני כמעט נטיו רגלי [...] עזבני כחי ואור עיני גם הם אין אתי לולי ה' [...] פדה בשלום נפשי [...] ויהיה פירושי זה המחובר בזמן הדבר הזה שנת הרע"ב כופר נפשי ונפשות ביתי [...] כאשר זכיתי להעלות מנחתי לשעבר בפירושי לאיוב אשר נתקן עוד העם מקברים את זכיהם הבחורים במגפת הרס"ג אשר גם היא עד צואר שטף ועבר.¹⁷

נמצא שלפני גירוש ספרד התגורר ר' מאיר עראמה בסרגוסה שבארגון, והוא עזב בעקבות צו הגירוש שנחתם ב־31 במרס 1492, ושפורסם בסרגוסה ב־29 באפריל 1492.¹⁸ בתוך שלושה חודשים היה על היהודים לעזוב את הממלכה,¹⁹ וככל הנראה יצאו ר' יצחק ור' מאיר עם משפחותיהם בתוך פרק זמן זה והפליגו לנפול, או ליעד אחר וממנו לנפול. בנפולי חלה ר' מאיר במגפה, כמו רבים מן הגולים, אך החלים. אביו נפטר בתקופת שהייתם בעיר, ואף שר' מאיר לא ציין בתיאור זה, שנכתב בשאלוניקי בשנת רע"ב (1512), מתי בדיוק נפטר, נראה לפי מהלך התיאור שהדבר היה לפני כיבושה של נפולי בידי שרל השמיני, כלומר לפני סוף פברואר 1495. כידוע כחודש ימים לפני שנכבשה העיר נמלט ממנה ר' יצחק אברבנאל, יחד עם המלך אלפונסו, למסינה שבסיציליה.²⁰

ר' מאיר עראמה חי בשאלוניקי מסוף המאה החמש עשרה ועד שנת רפ"ב (1522). הוא הרביץ תורה בקהל ארגון בעיר, נחשב לדרשן פופולרי וחיבר פירושים לכמה מספרי המקרא; יש מפירושי שדנפסו, בשלמותם או בחלקם (ישעיה וירמיה, תהלים, איוב, אסתר, שיר השירים), ורבים מפירושי מצויים עדיין בכתבי יד (בעיקר באנתולוגיות של אוספי פירושים של חכמי האימפריה). כמו כן נשתמרו כמה מפסקיו; הוא היה שותף לחקיקה הציבורית של הקהילה בראשיתה, ושמו מופיע בין החותמים על כמה מן ההסכמות של חכמי העיר.²¹ ידועים לנו כמה מבני משפחתו וצאצאיו שחי

15 על פי תה"י 10.

16 שפיים: גבעות גבוהות. ראה: 'שאי עיניך על שפים וראי' (יר' 2).

17 מאיר תחלות, ונציה ש"נ, הקדמה. על המגפות בשאלוניקי ראה: ז' הקר, 'החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות הט"ו והט"ז', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, עמ' 179-185; על המעבר של המגורשים מנפולי לאימפריה העות'מאנית ראה: שם, עמ' 195 ואילך, 201 ואילך.

18 ח' ביינארט, גירוש ספרד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 44.

19 E. M. Padilla, 'En torno a una demanda de pago a Rabi Açach Arama ante los *dayanim* de Calatayud', *Michael*, 11 (1989), pp. 121-148. על השפעת מאורעות תקופתו על ספרו ראה למשל: ז' הקר, "אם שכחנו שם אלהינו ונפרש כפינו לאל זר" – גלגולה של פרשנות על רקע המציאות בספרד בימי הביניים, ציון, נו (תשנ"ב), עמ' 266-268.

20 'קפץ עלי רגוז של מלך צרפת קארלו אשר עלה למלחמה' על מלכות נאפולי [...] ותוך שנתו כבש מלך קרלו מלכותו, ויברח מפניו למישינה, ויצחק בא מבא תמיד עם המלך, ואת כל ביתו שבו ויבחו, וכל ספריו ומחמדיו ספו תמו מן בלהות' (ר' יצחק אברבנאל, מעיני הישועה, [פיררה] שי"א, הקדמת ר' ברוך חזקוני, דף ג ע"ב). וראה: B. Netanyahu, *Don Isaac Abravanel, Statesman & Philosopher*, New York 1998, pp. 68-71, 284-285.

21 ראה עליו לעיל הערה 1, ובפרט: עמנואל (לעיל הערה 1); וכן: I.-S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de*

בשאלוניקי במאה השש עשרה,²² ואין פלא אפוא שכתבים משלו נשתמרו בה, ועל פיהם נדפסו בוונציה חיבורים שלו לאחר מותו. בקרב בני המשפחה נשתמרו מן הסתם גם איגרות ושירים של אביו, ר' יצחק, ושלו אשר הגיעו לידינו בכתב יד.²³ כיצד משתלבת בתמונה זו האיגרת המיוחסת לר' מאיר בדבר מפגשם של ר' יצחק אברבנאל ור' יצחק עראמה בנפולי בין רנ"ב לרנ"ה?

ב

במקביל לפרסום דבר קיומה של האיגרת על ידי פאלק בשנת 1857 והדפסתה על ידיו בשנת 1858,²⁴ כתב אליקים כרמולי במאמרו על ר' יצחק אברבנאל בשנת 1857:

וכבר העיד חכם אוולאי בספרו ועד לחכמים שנמצא כתוב לבנו של הרב יצחק עראמה כי הרב יצחק אברבנאל זוכר ספר אביו ושותה מימיו. ואנכי הכותב ראיתי באמשטרדם בבית אוצר ספרי ר' זלמן ראובנס, ספר עקידת יצחק דפוס ראשון [!] ובו בשער [!] הערה כתב יד של רבי מאיר עראמה בה קובל על מהרי"א [מורנו הרב יצחק אברבנאל] על אשר העתיק ספר אביו בלי להזכיר שמו עליו.²⁵

87-88; *Salonique*, Paris 1936, pp. 87-88; ש' רואניס, קורות היהודים בתוריקה וארצות הקדם, ב, סופיה תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 17-19.

22 ראה: עמנואל (לעיל הערה 1), מס' 436 (בנו, ר' יעקב ערמה), מס' 681 (בן בתו, ר' אשר הכהן ׳ ארדוט). ר' מאיר בן שמואל בנבנשתי בעל ספר 'בית תפלה', הביא דברים בשם 'זקני מצד אמי החכם כמהר"ר מאיר ערמה ז"ל' (כ"י מוסקוה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 112.2; ומר דב הכהן, מספריית 'יד יצחק בן-צבי' בירושלים, הוכיח שהוא הוא ר' מאיר בנבנשתי בעל ספר 'אות אמת', שאלוניקי שכי"ה). וראה עוד: מ"ש מולכו, מצבות בית העלמין של יהודי שאלוניקי, תל אביב תשל"ה, על פי המפתח, הערכים 'ערמה', ׳ עראמה. על ר' יצחק ור' דוד עראמה, אחים שמוצאם משאלוניקי, ראה: מ' בניהו, 'פניית חכמי מצרים אל הרדב"ו וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם, ספונות, ו (תשכ"ב), עמ' קלב-קלג. על ר' יצחק עראמה שנחלק עם ר' יהודה ב"ר יעקב צרפתי על משרת הרבנות בקהל ארגון ראה: " בוקסנבוים (מהדיר), שאלות ותשובות מתנות באדם, תל אביב תשמ"ג, עמ' 138-169. בשאלוניקי ידועים גם ר' דוד ב"ר אברהם עראמה, בעל ספר 'פירושים וחידושים על משנה תורה, שאלוניקי [ש"ל], ושרית' על סוגיות דיבורים קשי ההבנה [קושטא ש"ס], ור' מזהיר עראמה (הגהות והשגות על בית יוסף בא"ח וביו"ד ממורנו החסיד כמהר"ר מזהיר ערמה זלה"ה [ו] שלמה יצחקי, חידושי הלכות ופסקים, כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים R 1340, דפים 168א-177ב, 197, 236א; מצויים גם כמה שירים מידו בכתבי יד).

23 ראה אי"מ הברמן, 'מליצות ושירים לרבי יצחק ורבי מאיר עראמה', אוצר יהודי ספרד, ח (תשכ"ה), עמ' 92-104. האיגרות והשירים נדפסו על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Poc 74.2 (נוביאור 1986 [ולא כפי שנדפס שם בטעות בעמ' 93: 1998]). כתב יד זה נרכש על ידי אדוארד פוקוק באיסתנבול בראשית המאה השבע עשרה, וממנו עבר לספריית בודלי, ולפנים היה שייך לר' תם ׳ יחייא משאלוניקי, אשר חתום שם בדפים 3א, 103ב, 238. הוא המאסף של היצירות הכלולות בו, ובחלקן אף נשלחו אליו על ידי כותביהן (וכך הוא גם כ"י אוקספורד, בודליאנה Poc. 74.3 (נוביאור 2000). כתבי יד אלה כוללים יצירות ספרותיות קצרות והכתבובות של חכמים מן המאה הארבע עשרה עד המאה השבע עשרה, בספרד ובאימפריה העות'מאנית, בצד שירים ודברי ספרות קדומים יותר של משוררי תור הזהב בספרד.

24 ראה לעיל בהערה 3.

25 א' כרמולי, 'תולדות החכם השלם דון יצחק אברבנאל ודברי ימי חיי בניו ובני בניו, ג' נכדו, אוצר נחמד, ב (תר"ץ),

מן ההבדלים שבין שני התיאורים²⁶ יכול היה הקורא להגיע למסקנה כי מדובר בשני עותקים של ספר 'עקידת יצחק', דפוס ראשון ודפוס שני, ושבשניהם הועתקו דברי האיגרת של ר' מאיר עראמה. הצד השווה הוא ששניהם מצויים באוספו של זלמן רובנס.²⁷ כרמולי לא הסתפק בכך וחזר לעניין זה כעבור כמה שנים, וזו לשונו בסקירה על ספר 'עקידת יצחק' במהדורת חיים יוסף פולאק:

מה שכתב אדון דון יצחק אברבנאל אשר השתמש בו עקדת יצחק [...] וכבר כתבתי זאת עשר שנים קודם לכן במכתב עתי של הסופר יוסט נ"ע [נחום עדן] המכונה איזראעליטישע אנאלען שנת תקצ"ט ושם זכרתי אגרת לר' מאיר בן ערמה, אשר מצאתי כ"י בראש ס' עקדת יצחק באוצר הספרים של פו"מ [פרנס ומנהיג] ר' זלמן לבית רובנס באמשטרדם, נגד השר אברבנאל על הדברים הלקוחים מספר אביו. האגרת הזאת צחה מאד כתובה כאלו הספר מדבר והעתיק אותה תם בן אשר [!] אשר כתב אותו מעצם כ"י הרב הכותב [...] כתב בנו בהקדמת מאיר תהלות שאביו היה מגורשי [כר]ן] ספרד שבאו לנאפולי ושם מת ושם נקבר ואני מצאתי כתב מצבתו [של ר' יצחק עראמה] ועליו כתב שאביו אב בתורה ואב בחכמה נפטר בשנת רנ"ד ולא הניח כמותו בקרב כל עמו ורוח השירה צלחה עליו ויכתוב: לא גל אבנים זה אבל מזבח | יצחק לעולה בא ואל זובח.²⁸

בדיקת גיליונות כתב העת 'איזראעליטישע אנאלען' (*Israelitische Annalen*) מעלה שבסדרת רשימותיו של כרמולי בכתב העת נזכר עניינו של ספר 'עקידת יצחק' רק פעם אחת,²⁹ ואין שם זכר לעותק שמצויה בו איגרתו של ר' מאיר עראמה או אפילו למציאותו של עותק כזה. נדונה שם רק נטילה של ר' יצחק אברבנאל ושל ר' יצחק עראמה מספר 'דרך אמונה' לר' אברהם ביבאג,

עמ' 54. כרמולי המשיך והדגים נטילות של אברבנאל מעראמה והצביע על נטילה דומה של ר' יצחק עראמה מר' אברהם ביבאג, בעל ספר 'דרך אמונה', בהסתמכו על ספר 'מצרף לחכמה' של יש"ר מקנדיאח. יש לציין שכרמולי דיבר על דפוס ראשון, ולכאורה נראה מלשונו שסבר שכתב היד בראש הספר הוא של ר' מאיר עראמה. דבר זה יכול היה להיות אילו הייתה הרשימה כלולה בדפוס הראשון (ראה לעיל הערה 1); אולם הוא בלתי אפשרי אם הרשימה נכתבה בדפוס השני, כפי שהעיד פאלק (ראה לעיל הערה 3). פאלק כתב שהאיגרת היא של ר' מאיר עראמה אולם היא כתובה 'מאת תם בן אשר אשר העתיק אותו מעצם יד הרב הכותב מספר עקידת הנכתב ע"י ר"מ עראמה המחבר [!]', כלומר זו אינה איגרת אוטוגרפית אלא העתקה של אחד 'תם בן אשר'. כן ציין שהכתיבה היא 'בשער', בעוד לדברי פאלק הטקסט בכתב יד נמצא 'לפני הספר', כלומר בין השער לגוף הספר.

26

27 בקטלוג הנזכר (ראה לעיל הערה 3) לא נזכר עותק של דפוס ראשון, אולם במס' 638, בעמ' 18 שם, נרשם: 'עקידת יצחק להג"ל על ח"מ [חמש מגילות, כלומר עותק של חמישה חומשי תורה, ריווא די טרינטו שכ"א, או של עקידת יצחק, ונציה שליג]'.
28 הנשר, ד (תרכ"ד), גיליון 19, עמ' 76.

29 E. Carmoly, 'Analecten, no. 8: Plagiate', *Israelitische Annalen*, 1 (1839), p. 101. בעמ' 312 שם פרסם כרמולי השלמות לסדרה, ללא תוספת לנושא שלנו. (האירוניה ההיסטורית היא שכרמולי הוא זה שכתב על תופעת הפלגיאט בספרות ישראל).

ללא ציון שמו.³⁰ ממילא יש לומר שידעונו של כרמולי על עותק כזה באו לו כנראה מן התיאור שראה בקטלוג המכירות של אוסף רובנס.³¹ או למצער, הוא ראה את העותק במכירה הפומבית, אך העתיק את תיאורו מפאלק, וזאת משום שדבריו על מצבתו של ר' יצחק עראמה אינם מצויים אצל פאלק.³² אולם אף שתעונו של כרמולי ניכרים לעין בוחנת, נותרה השאלה בעינה – היכן ראה כרמולי, אם ראה, את בתי השיר שנחרטו על המצבה, ושמא מהרהורי לבו ראה?

מאז אמצע המאה התשע עשרה ועד הנה נתעלם מענינו העותק של ספר 'עקידת יצחק' שבו נמצאה האיגרת של ר' מאיר עראמה, והיא לא נתגלתה עד כה במקור אחר, בדפוס או בכתב יד.³³ ממילא נאלצו הכול לסמוך על עדותו ועל העתקתו של פאלק, שמלשונה ניכר כי אין היא חפה משיבושי העתקה (אפילו בציטוטי פסוקים שגורים בפי כול), והבאים אחריו העתיקוה כלשונה. נתתי אפוא דעתי לבקש בספריות העולם אחר עותקי ספר 'עקידת יצחק', ונציה ש"ו, שמא נשתמר בהן העותק הנזכר. והנה באחד מעותקי הספר המצויים בבית הספרים הלאומי בירושלים, שהגיע אליה מאוסף א"ש יהודה, נמצא העותק המבוקש,³⁴ שהיה לפניו באוספו של רובנס ואשר תואר על ידי פאלק. מעיון בעותק זה נתבהרו גם התהיות בנוגע למעשי כרמולי. אכן אפשר שראה את שער הספר (אולי התעורר לכך בעקבות הרישום של פאלק בקטלוג המכירה), שכן ממנו העתיק

30 על דרכו של כרמולי לתעתע בקוראיו ולהציא מידע של נתונים חיבוריים שלא היו ולא נבראו, כשאלה שלובים במידע אמתי, ועל ההאשמות כנגדו מצד צונץ, שטיינשניידר ושלום בויך, הטעיה והעתקה מחוקרים אחרים וכדומה, ראה: מ' קטן, 'הרב אהרן ווירמש ותלמידו אליקים כרמולי', ארשת, ב (תש"ך), עמ' 190-198, ובפרט הערות 6, 13 שם.

31 יש לציין במיוחד את ייחוס ההעתקה ליתם בן אשר – שיבוש קריאה של פאלק אשר תוקן על ידו בפרסום ב'המגיד' (לעיל הערה 3) ליתם י' יחיאל.

32 השוואת הקדמת ר' מאיר עראמה לספר 'מאיר תהלות' (לעיל ליד הערה 17) מעלה את החשד שכרמולי נטל את ביטויי הבן על אביו וחיבר לו על פיהם 'כתובת' של מצבה. דברי כרמולי 'אב בתורה ואב בחכמה, נפטר בשנת רנ"ד, ולא הניח כמותו בקרב כל עמו' הם פרפרה על דברי ר' מאיר עראמה: 'אב בתורה אב בחכמה [...] לא עזב כמותו בקרב עמו'. כותבי תולדות ר' יצחק עראמה סברו שלפניהם נוסח של כתובת מצבה – כולל התאריך ולשון הכתובת (ראה למשל: ש"י פין, כנסת ישראל, ורשה תרמ"ז, עמ' 648; S. Heller-Wilensky, 'Arama, Isaac ben', *Encyclopaedia Judaica*, III [1971], Cols. 256-259; Moses', *Encyclopaedia Judaica*, III [1971], Cols. 256-259; ש"א הלר-וילנסקי, 'עראמה, יצחק, האנציקלופדיה העברית, כז, טורים 109-110). הכותבים הללו, ולמעשה כל מי שעסק בר' יצחק עראמה, סברו שנפטר ברנ"ד על יסוד דברי כרמולי, אולם כתובת זו היא פרי רוחו של כרמולי, ולפי שעה ידוע רק שנפטר בין רנ"ב לרנ"ה – וקרוב לומר שנפטר ברנ"ג, כשהשתוללה המגפה בנפולי (יש לתקן גם את תאריך פטירת ר' מאיר עראמה, שם. במקום 1545 צריך להיות 1522 – וראה לעיל הערה 1. וכך הוא גם אצל הברמן [לעיל הערה 23], עמ' 92-93, שקבע את פטירת ר' יצחק בשנת 1494 ואת פטירת ר' מאיר בשנת 1545; וראה גם: M. M. Kellner, 'Gersonides and his Cultured Despisers: Arama and Abravanel', *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, 6 [1976], pp. 271, 273; M. Fox, 'R. Isaac Arama's Philosophical Exegesis of the Golden Calf Episode', M. Brettler and M. Fishbane [eds.], *Minhah le-Nahum: Biblical and Other Studies Presented to Nahum M. Sarna*, (Sheffield 1993, p. 88, n. 1

33 האיגרת הוכרזה לראשונה על ידי ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א) במאה השמונה עשרה. ראה: 'נמצא כתוב לבנו של הרב בעל העקידה כי מהר"י אברבנאל זכר עקידת יצחק ושותה מימיו (שם הגדולים וועד לחכמים, מהדורת י"א בן יעקב, וילנה תרי"ג, מערכת ספרים, הערך 'זבח פסח'). וראה דברי כרמולי לעיל בהערה 25.

34 מספר R YAH A35 2°.

את בתי השיר. אולם ככל הנראה לא טרח להעתיק ולרשום את האיגרת שהייתה כתובה מאחורי השער, אלא נסמך על דיווחו של פאלק, ובמקביל הזדרז לייחס לעצמו את הגילוי. וזו לשון הכתובת על שער הספר, אשר נכתבה בכתב ידו של הסופר שהעתיק את האיגרת של ר' מאיר: 'על ציון מצבת קבורת הרב המחבר כתוב: לא גל אבנים זה אבל מזבח י צחק לעולה בו ואל זובח'. ולמטה מזה מצויות שתי חתימות בעלים: 'לי אני הצעיר מרדכי יצחקי';³⁵ 'לי למקנה מיורשיו הצעיר תם י יחיא'.³⁶ מן הטקסט של האיגרת המועתקת מאחורי השער ברור שלפנינו כתב סופר, שהעתיק מכתב יד של ספר 'עקידת יצחק' (כנראה האוטוגרף של המחבר), שאליו סיפח בנו, ר' מאיר, את איגרתו, שכן כך רשם שם ר' תם י יחיא, בסוף האיגרת, בכתב יד: 'הגהתי אני תם י יחיא אלה הדברים אשר כתב החכם הכולל בן המחבר ולה' (ויכרו לחיי העולם הבא) מילה במילה מכתבת ידו אשר כתב הוא בתחילת העקידה הכתובה מיד המחבר ז"ל. ר' תם י יחיא, מן הענף השאלוניקאי של משפחת י יחיא הפורטוגלית הנודעת, היה אפוא הבעלים של עותק זה, והוא כנראה מי שיום את העתקת דברי ר' מאיר עראמה אל העותק הפרטי שלו של ספר 'עקידת יצחק'. בידי ר' תם י יחיא היו העתקות של איגרות ושירים בכתב יד של ר' יצחק ור' מאיר עראמה,³⁷ ולפיכך מסתבר שהוא דאג שיעתיקו עבורו גם את האיגרת של ר' מאיר עראמה מתוך 'עקידת יצחק' בכתב היד האוטוגרפי של ר' יצחק עראמה, ואף טרח להגיה את ההעתיקה. ר' תם י יחיא היה אספן מפורסם בדורו והתכתב עם רבים מחכמי הזמן. ר' שמואל חיון, בן בתו של ר' שמואל די מדינה, אשר שימש כראש ישיבה בשאלוניקי ונפטר בצעירותו, בשנת שס"ח, סיפר עליו: 'בְּקִשְׁתִּי את שאהבה נפשי, חדושי הר"ן ז"ל [...] בקשתי ולא מצאתי. הגם הלום שלחתי אל החכם המרומם תם י יחיא נר"ו לבקשם מעמו, כי אמרו יש עמו ספרים לאין קץ. גם שם לא נמצא [...] אם המצא ימצא אני אעתיק לשונו ואשלחנו'.³⁸ אבל בכך לא סגי. מעיון בעותק הנוכח של ספר 'עקידת יצחק' עולה שר' תם י יחיא או שלוחו השוו את נוסח הספר (מהדורת ונציה ש"ז) לכתב היד שלפניהם, ככל הנראה אוטוגרף של המחבר, ותיקנו את נוסח הספר על פיו. התיקונים מרוכזים

35 לא ידעתי מי הוא מרדכי זה, אולם משפחת יצחקי הייתה משפחה ידועה בשאלוניקי במאה השש עשרה והשבע עשרה, והיו מבניה חכמים ידועים שזכרם בא בספרי השאלות והתשובות של אותם דורות. ראה: ר' דוד קונפורטי, קורא הדורות, מהדורת ד' קאסעל, ברלין תר"ה, על פי המפתח, הערכים 'אברהם יצחקי', 'דוד יצחקי'; עמנואל (לעיל הערה 1), מס' 749, 863. הגיעו לידינו חידושי הלכות ופסקים של ר' שלמה יצחקי (ראה לעיל הערה 22) וכן מידע על ר' יצחק יצחקי, ראה: A. Danon, 'La communauté juive de Salonique au XVIe siècle', *REJ*, 41 (1900), pp. 257-258 ('החכם הנעלה כה"ר יצחק יצחקי נר"ו הסופר הבקי שבעיר ושמש גדולים [...] בבית אביו הסופר הגדול והחסיד החכם השלם אביו כמה"ר אברהם יצחקי ז"ל').

36 ראה עליו לעיל הערה 23 ולהלן. על הענף השאלוניקאי של משפחת י יחיא ראה: י. הקר, "כי אנשים אחים אנחנו" – בין חכמי שאלוניקי לצפת, שלם, ח (תשס"ח), עמ' 269-271. וראה להלן (עמ' 508) תצלום שער הספר (איור מס' 1). תודתי נתונה לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים על הרשות לפרסם אותו ואת המכתב שהועתק בצדו השני של דף השער (איור מס' 2, להלן עמ' 510-511).

37 ראה לעיל הערה 23.

38 ר' שמואל חיון, בני שמואל, שאלוניקי שעי"ג, חלק השו"ת, סי' מג. בעותק של ספר 'עקידת יצחק' שלפנינו מצויים בדף קמו ע"ב רישומי שמות בעלים נוספים: אליא, אליא פולגאר, אברהם (מ.ל.). – השם נמחק.

איור מס' 1
שער הספר 'עקידת יצחק' לר' יצחק עראמה, ויניצאה,
דפוס דניאל בומברג ש"ז (1547), 37×25 ס"מ

בדפים א-יח, ס-סא, קלז, רה-רמט – ובהם עשרות רבות של תיקונים מכל הסוגים לנוסח החיבור שלפנינו. השוואה לדפוס הראשון העלתה שהשיבושים נהוו שם, ומשם הועתקו לדפוס השני ולכל המהדורות הבאות של הספר. רוב השיבושים אינם נובעים מטעויות הדפסה אלא מהשמטות, מהעתקה שגויה, מפענוח לקוי של ראשי תיבות ומהשלמה מוטעית של מילים מקוצרות, עד כדי שיבוש המובן של המשפט או העניין ואפילו היפוכו. נמצא שהעותק שלפנינו יכול לשמש, לפחות בחלקו, כאוטוגרף של החיבור וכנוסח מוסמך שלו, ומעתה כל מי שמבקש לעיין בחיבור וללמוד כפי שיצא מידי מחברו – עליו להזדקק לעותק זה.³⁹ דומה אפוא שכל שנותר הוא להוציא לאור את האיגרת הנדונה בצורה מתוקנת ונקייה משיבושי קריאה⁴⁰ ולעמוד על משמעותה. כאמור ר' תם י' יחייא הגיה אותה וכתב תיקונים והשלמות בשוליה, ואף הסופר השלים לעתים את הטקסט במילים שנכתבו מעל השורה. כל אלה יצוינו בהתאם.

ג

[כותרת]⁴¹

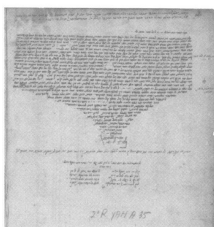
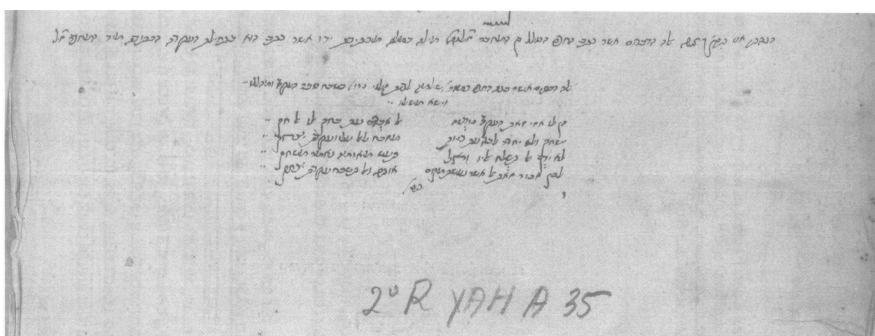
הקדמת הרמ"ע [בן]⁴² המחבר ז"ל לספר הנכבד על אשר מצא משא דברותיו בתוך ספרי הרב דון יצחק אברבנאל ז"ל גנובים הם אתו. ויכתוב | את הדברים האלה כאילו הספר ספר העקידה מדבר וכנגד הרי"א ז"ל בתרעומות חיילים יגבר.⁴³

39 בחינת התיקונים הללו יש בה כדי ללמד הרבה על טיב עבודתם של המדפיס והעושים במלאכת ההבאה לדפוס בשאלוניקי בשנת רפ"ב, בדפוסו של יהודה גדליה, ואין כאן מקום להאריך. מציאות זו מלמדת גם שמעורבותו של ר' מאיר עראמה בתהליך ההדפסה של הספר בשאלוניקי לא הייתה אינטנסיבית (בהשוואה למשל לדרך עבודתו של ר' יעקב י' חביבי שם, כמה שנים לפניו), ואולי יש בכך הסבר חלקי לתהייה מדוע לא נדפסה איגרתו של ר' מאיר בראש ספר 'עקידת יצחק', שאלוניקי רפ"ב. אולם אפשר כמובן שההימנעות מהדפסת הדברים בראש הספר נבעה מחשש משערוייה ציבורית מכאן, ומכוח השפעתה ומעמדה של משפחת אברבנאל בשאלוניקי ומחוצה לה מכאן.

40 כל המבקש יכול להשוות את הנוסח כאן עם הנוסח הנדפס אצל הלר-וילנסקי (לעיל הערה 1), עמ' 51-52.
41 הכותרת כתובה בכתב יד שונה מכתב היד של גוף האיגרת ומשל תוספותיו והגהתו של תם י' יחייא. התחלת פסקה באיגרת סימנה על ידי הסופר באותיות גדולות, ועל פי סימון זה חילקתי להלן את הפסקאות. סופי משפטים ציין הסופר על ידי שתי נקודות באמצע השורה או על ידי נקודות וקווים, ואלה צוינו להלן. קו אנכי מציין סוף שורה. הוספתי מונה שורות המציין את השורות בכתב היד. ראה תצלום המכתב (איור מס' 2) להלן עמוד 510-511.
42 נכתב מעל לשורה.

43 קה' י' 10. שימת דברים בפי החיבור, הדובר בשם עצמו, מוכרת באותה תקופה. כך הוא בחרוזים שבראש ספר 'צפנת פענח' לר' יוסף ב"ר אליעזר טוב עלם (סוף המאה הארבע עשרה), וכך גם המשורר יוסף צרפתי כתב את שירו שנדפס בראש ספר מקראות גדולות, ונציה רפ"ה, כאילו התורה היא הדוברת: 'ודברי השירה כאלו התורה תשא ומיריה תשיב אמריה לנוטר מאמריה [...] יוצרי יצרני כלילת הד ושם בי ממקור חיים באר נובעת [...] סודו בחיקי שם' וכך הלאה. ולו שירים נוספים שבהם הספר הוא הדובר. ראה: ד' אלמגור, 'שירים על ספרים ליוסף בן שמואל צרפתי', קריית ספר, סח ואסופה בעריכת 'ר' רחוברג' (תשנ"ח), עמ' 21-36; הנ"ל, 'יוסף בן שמואל צרפתי – ביבליוגרפיה מוערת', איטליה, יב (תשנ"ו), עמ' נג-קיג. כנראה בעקבותיו הלך ר' אליהו בחור, טוב טעם, ונציה רצ"ח, בראש הספר: 'ומוליד' ועושני הלא הוא מרדק מן ילידי אשכנזים. ילדני שנת זר"ע ברומא. שמו רשום בראשי החרוזים. וראה שירים שכתב צרפתי על 'ספר הבחור' לאלהי בחור: אלמגור, שירים (שם), עמ' 26.

[illegible]

איור מס' 2. דף השער, עמ' ב. מספר 'עקידת יצחק' לר' יצחק עראמה (וינציאה ש"ו), ובו העתקת איגרתו של ר' מאיר עראמה

[גוף האיגרת]

דברי הספר הזה ומילוליו.. אל כל אשר ישמע אליו..

שליו הוית בביתי⁴⁴ מכבד את התורה ולומדיה ורענן בהיכל נחל תורה ותעודה עובד מאהבה עבודת המנורה הטהורה⁴⁵ וששה קנים יוצאים מצדיה⁴⁶ על גפי גבי כותלי בית מדרשו | הלא חכמה תקרא שמה הרגיעה⁴⁷ דעה ובינה חצבה עמודיה (שבעה)⁴⁸ וקול התור תורה שבכתב ותורה שבע"פ.⁴⁹ הלאנה חנטה פניה.⁵⁰ בימיו לא גרע חוקה⁵¹ גם בלילה לא כבה נרה⁵² | ימין אלוני רוממה.⁵³ מבין כפירים רבתה גוריה.⁵⁴ אלוני קנני ראשית דרכו⁵⁵ מאמתה של תורה.⁵⁶ אילת אהבים ויעלת חן⁵⁷ דדיה..

5 ועתה אליכם אישים הכהנים הנגשים אקרא⁵⁸ בקול || כחולה זעם וצרה ועברה⁵⁹ ואומרה דעו איפה כי מכת פרשים הוכית⁶⁰ בית מאהב⁶¹ אוכלי לחמי ומימי צמרי ופשתי שמני ושקווי (כך. וצ"ל: ושקווי⁶²..

כי כאשר התעו אותי אלים מבית אבי⁶³ | בגרוש ספרד בהשתפך נפשות חסידי ישראל ביער בערב⁶⁴ במעוד קרסולם על הרי אררט⁶⁵ ויהודה עוד רד⁶⁶ בעיר נאפולי היא העיר הגדולה

44 ד' ד 1.

45 רמו למחבר, ר' יצחק.

46 שם' כה 32.

47 'הרגיעה' – השקיטה. על פי יש' לד 14.

48 המילה נמחקה. מש' ט 1.

49 שה"ש ב 12. וראה: זוהר, א, דף רטו ע"ב.

50 שה"ש ב 13.

51 על פי שם' כא 10. וראה: יח' טז 27.

52 על פי שם' לא 18.

53 תה' קיח 17.

54 על פי יח' יט 2.

55 מש' ח 22.

56 לשון חכמי ימי הביניים.

57 מש' ה 19.

58 על פי מש' ח 4 ושם' יט 22.

59 קול של כאב וילדת. על פי יר' ד 31 ותה' עח 49. וראה להלן הערה 132.

60 כלומר נפגעות מתחבולה מכוערת ומעשה של צביעות. על פי: 'הוא [ר'] יהושע' היה אומר: חסיד שוטה, ורשע ערום, ואשה פרושה ומכות פרושין – הרי אלו מכלי עולם' (משנה, סוטה ג, ד). והשווה: 'ומכות פרושים. זה שהוא נותן עצה ליתומים להבריח מזונות מן האלמנה. כהדא ארמלתא [...] וקרובן לר' אלעזר [...] אמ' זו מכת פרושין נגעו בה' (ירושלמי, סוטה ג, ד [יט ע"א]).

61 זכ' יג 6.

62 על פי הו' ב 7 (ובמקום 'נתני לחמי' נכתב כאן 'אוכלי לחמי').

63 בר' כ 13.

64 על פי יש' כא 13. והוא רמוז לחורבן ולגדודים.

65 כך נקראה מדינת נפול בפי היהודים.

66 על פי הו' יב 1. ההדגשה על 'רד', כנראה לציין שאין משמעותו שלט, כבמקור, אלא ירד.

בארץ מאפליה⁶⁷ שם נפלו | רשפי אש שלהבת יה.⁶⁸ שם נפלו גבורים כלם אחוזי חרבה⁶⁹
של תורה בארץ ערבה וציה.⁷⁰ שם נפל שדוד⁷¹ בראש הגדוד. יושב בשבת תחכמוני⁷² חכם
עדיף מנביא⁷³ הוא אדוני. |
ואני שכולה וגלמודה גולה וסורה.⁷⁴ והילדים אשר כגילי⁷⁵ פי מגילות ומשלי • [חזות קשה
כלם אנשי] ⁷⁶אנשי צורה אשר בהולדם נתמלא כל הבית אורה. מקרה קרה כי נחנו אליהם
בית⁷⁷ איש בעל שררה ותורה ממרבי | המשרה⁷⁸ נתגדל על ההרים הגבוהים⁷⁹ כהררי אל.
עם מלכים ויועצי ארץ,⁸⁰ אלה אלופי מגדיאל.⁸¹ שמו דן יצחק אברבנליא⁸² קבע עתים
לתורת⁸³ בא אלי כדרכי ושלא כדרכי.⁸⁴ מייני ומלחם || חוקי אכל ושבע ודשן⁸⁵ עד בלעו
רוקי⁸⁶ הוציא חמה מנרתקי⁸⁷ ונתרפא בשמש צדקי.⁸⁸
ויהי בימים הרבים ההם גבה לבו⁸⁹ בדרכי אדוני לבנות לו בתים ועליות מרווחים⁹⁰ ממבחר |
בנייני ולהקריב קרבנות ועולות מחים⁹¹ מהצאן צאני. עשה ספרים וחבר חבורים להשמיע
בחוק, ברחובות ובשווקים⁹² בשבעה ארקים⁹³ קראם חדשים מתוקים עמוקים דקים |

67 יר' ב 31. משחק מילים על 'נפל'.

68 שה"ש ח 6.

69 על פי שה"ש ג 8.

70 יר' ב 6; נא 43.

71 שופ' ה 27.

72 ש"ב כג 8.

73 בבלי; בבא בתרא יב ע"א.

74 יש' מט 21.

75 שאר ילדיו, יצירי רוחו של המחבר, כלומר ספריו. וראה להלן ליד הערות 98-100.

76 ° - ציון להשמטה, שנוספה בשוליים בידי ר' תם ן יחיא.

77 על פי בר' כד 27.

78 יש' ט 6.

79 כלומר הגיע למעמד נכבד, או שהוא רומז לחינוכו אצל חכמים גדולים.

80 איוב ג 14.

81 על פי בר' לו 15, 43.

82 נמוק על ידי העברת קו.

83 על פי בבלי, שבת לא ע"א.

84 כנהוג ושלא כנהוג. ראה: בבלי, סנהדרין סג ע"א.

85 על פי דב' לא 20.

86 איוב ז 19.

87 על פי בבלי, בבא מציעא פו ע"ב ועוד.

88 על פי מל' ג 20.

89 דה"ב כו 16.

90 יר' כב 14.

91 תה' סו 15.

92 על פי יש' מב 2 ושה"ש ג 2.

93 'ארקים' - ארצות.

והדברים עתיקים⁹⁴ מדברי ותיקין נעתקין. הלא המה חתומים כחותם על יד ימיני⁹⁵ וכל רואיהם יכירום⁹⁶ כי הם ילדי אשר אין בהם כל מום.⁹⁷ יולדו על ברכי⁹⁸ באהלי אפדני⁹⁹ בנים | גדלתי ורוממתי¹⁰⁰ סביב לשלחני¹⁰¹ והנה זה בא אלי בתוך אהלי והוליד ממני כדמות דיוקני¹⁰². נכנס בקרב מחני פשפש ומצא¹⁰³ כל חלקה טובה¹⁰⁴ [וכל]¹⁰⁵ אבן יקרה¹⁰⁶ בהם יחזקו בן תרני¹⁰⁷ נשקני והוריד | מעלי עדיי¹⁰⁸ ותיקון זייני נתקשט בקוזמין שלי¹⁰⁹ בנום אשר באזני ורביד זהב על צארוני¹¹⁰ חמד דמות דיוקני ויצר אותו בחרט¹¹¹ ויקרא שמו בן אוני¹¹².

15 וברוך אל עליין¹¹³ אשר לא || הסיר תפילתי¹¹⁴ ולא נחר גרוני כי טרם כלות שרירי בטני¹¹⁵ ראה ה' בעניי¹¹⁶ ובעוד לא קנה קנייני בשינוי שמי¹¹⁷ באתי לגני¹¹⁸ ואל בית מלוני וקוני [נקני]¹¹⁹ ישתבח האל הרב את ריבי והדן את | דיני¹²⁰. ואם אמר יאמר¹²¹ השר¹²² בהרבה

- 94 דה"א ד 22.
95 על פי שה"ש ה 6.
96 יש' סא 9.
97 על פי ד' א 4.
98 בר' נ 23.
99 על פי ד' יא 45.
100 יש' א 2.
101 על פי תה' קכח 1.
102 בבלי, מועד קטן טו ע"ב, ולהלן ליד הערה 111.
103 'אם בשפישפש ומצא הרי מצא [...] בשלא פישפש ומצא' (ירושלמי, כתובות א, א [כה ע"א]).
104 מ"ב ג 25.
105 המילה נוספה מעל לשורה.
106 יח' כח 13.
107 על פי יש' לג 23. קריאה אחרת ראה להלן בהערה 153.
108 על פי שם' לג 5. כל תמונת התיאור והלשון מזכירים את מעשי לבן עם יעקב, עם בואו ובעזיבתו.
109 בתכשיט, ביהלומים. ראה: ילקוט שמעוני, פרשת בהעלותך, רמז תשל"ב; פרשת עקב, רמז תתנד ועוד הרבה.
110 על פי בר' מא 42.
111 שם' לב 4 – כבמעשה העגל, וכך גם הנוסח לעיל (שם 2).
112 על פי בר' לה 18 – כאן במשמעות של כוח ולא של יגון.
113 בר' יד 20, והקונטציה היא לאויב (אשר מגן צריך בידיו').
114 תה' סו 20.
115 על פי: 'הנה נא כחו במתניו ואונו בשרירי בטנו' (איוב מ 16).
116 בר' כט 32.
117 כלומר השינוי בשם המחבר על החיבור אינו מקנה את החיבור הנגזל לגזול מפני ייאוש הבעלים. ראה: בבלי, בבא קמא סו ע"ב-סו ע"ב; רמב"ם, משנה תורה, הלכות גולה ואבדה ב, א; ג, טו.
118 שה"ש ג 1.
119 תיקון בשוליים.
120 בבלי, מגילה כא ע"ב – על פי הברכה שלאחר קריאת המגילה.
121 שם' כא 5 (יאמר העבד לאדונו! ואולי יש כאן רמז לבעל הספר ולנוטל ממנו).
122 כינוי רוח לר' יצחק אברבנאל.

ממאמריו¹²³ אלה דברי הרב ואני לא באתי רק להוסיף עלי¹²⁴ או להרבות, או אין עלי אשם וחדלו איכות ריבות ומריבות [וחדלו דבר ריבות איכות ודיבות]¹²⁵ אדרבא תבא | עלי ברכה כי תתפרסם ותתפשט על ידו חכמת האבות..

אל אלים ה' הוא יודע וישראל גם הוא ידע,¹²⁶ כי לא לקנא במעלתו כי רבה היא באתי, ולא להרבות [בכבוד]¹²⁷ בית אבא | נתכוונתי כי כבודו במקומו מונח.¹²⁸ יהללוהו בשערים מעשיו¹²⁹ רק להוציא מעלי דבת רבים¹³⁰ בדורות הבאים אשר אינם בקיאים [בהם]¹³¹ ובשמותיהם ובקודם | ובמאוחר משניהם. שמא יחשבהו האחרון ראשון וידינוהו לגונב בעיניהם.. ותחת היותו עולב יחשב עולב ביניהם. ואליכם פהני || אלופי וגבירי ולכל בני הגולה שומעי קולי זה, קול המולה קול כחולה,¹³² יגיע בספורי זה טובה כפולה ומעלה גדולה | אחר שהאומר דבר בשם אומרו מביא גאולה..¹³³

אתם¹³⁴ גם אתם משיביע אני | עליכם בצבאות¹³⁵ או בנפשותיכם היקרות. אם תעתיקו אותי לבניכם ובניכם | לבניהם לדורות.. יכתבון אתכם מילי בפנים צהובות¹³⁶ מאירות.. | בצרור ספרי בניכם תהיינה צרורות..¹³⁷ למען ידעו גם || הם את כל הקורות.. ולא תהיה תורה אחת כשתי | תורות..¹³⁸ ובכן בעל הגמול¹³⁹ יוציא.. | נפשותיכם מצרות (והיו למאורות)¹⁴⁰ | ותהיינה צרורות.. בצרור | החיות הטהורות..¹⁴¹ והיו¹⁴² || למאורות. אמן – | מאיר ך

עראמה.¹⁴³

- 123 כלומר לדעת ר' מאיר עראמה ההעקקה של ר' יצחק אברבנאל מאביו היא נרחבת ולא אקראית.
- 124 כדרך כותבים בימי הביניים.
- 125 תיקון בשוליים.
- 126 יהי' כב 22.
- 127 נכתב מעל לשורה.
- 128 על פי בבלי, בכורות ל ע"ב.
- 129 על פי משי' לא 31.
- 130 יר' כ 10.
- 131 נכתב מעל לשורה.
- 132 ראה לעיל הערה 59.
- 133 בבלי, מגילה טו ע"א.
- 134 מכאן ואילך בתים מחוזרים.
- 135 באלוהים. וראה שה"ש ב 7.
- 136 'פנים צהובות' – שמחות. ראה: בבלי, נדרים מט ע"ב.
- 137 על משקל צרור החיים. וראה להלן בהערה 141.
- 138 ראה: בבלי, סוטה מז ע"ב; שם, סנהדרין פח ע"ב.
- 139 'בעל הגמול' – הקב"ה. בבלי, כתובות ח ע"ב.
- 140 נמוק, כנראה על ידי ר' תם ך יחייא, וראה להלן.
- 141 'צרורות בצרור החיות' – על פי ש"א כה 29. 'חיות' – נפשות. משחק מילים על בסיס וי' יד 4.
- 142 נוסף כאן בכתב ידו של ר' תם ך יחייא. ראה: בר' א 15.
- 143 החתימה היא חיקוי, וכמובן אינה חתימתו של ר' מאיר עראמה, ואף היא נכתבה ביד ר' תם ך יחייא, שאולי ידע מה היא צורת חתימתו מכתבים שהיו בידו.

הגהתי אני תם ן יחייא אלה הדברים אשר כתב החכם הכולל בן המחבר ולה"ה מילה במלה מכתבת ידו אשר כתב הוא בתחילת העקידה הכתובה מיד המחבר ז"ל.¹⁴⁴

האיגרת, המושמת כביכול בפי ספר 'עקידת יצחק', והכתובה בסגנון אופייני לאיגרות של חכמי ספרד במאה החמש עשרה¹⁴⁵ ויוצאי חצי האי האיברי במאה השש עשרה, שזורה בצירופים מקראיים וגדושה ברמיזות קשות על ר' יצחק אברבנאל.¹⁴⁶ בצד הביקורת הנוקבת על הגנבה הספרותית ועל חוסר ההגינות שבה,¹⁴⁷ יש בה התייחסות בקול שונה וצורם מן המקובל לחיבוריו של ר' יצחק אברבנאל ולהופעתו בשדה היצירה היהודית כחדשן.¹⁴⁸ כידוע ר' דוד מסר לאון יצא נגד ר' יצחק אברבנאל וחלק עליו בחריפות בלשון בוטה מאוד ובין השאר האשימו בפלגיאט.¹⁴⁹ לשונו של ר' מאיר עראמה עצורה משלו, אך הוא לא נמנע מלבקר את ר' יצחק אברבנאל על דרך התנהלותו – ויהרת, דרכי פרסום דבריו ויומרתו כחדשן, בעוד שלמעשה נטל את דבריו מאחרים. מקהלת התשבחות שזכה לה אברבנאל מבני ברית ומשאנים בני ברית, כבר מראשית המאה השש עשרה, השאירה קולות אלה במיעוט.¹⁵⁰ יש להבדיל כמובן בין היחס לר' יצחק אברבנאל וליצירתו

144 ובהמשך הוסיף ר' תם ן יחייא: 'אלה הבתים אשר בנה החכם כמה"ר שלמה לבית הלוי נר"ו בשבח ספר העקידה ומהללו.. וישא משלו [...]'. ואין עניינו של שיר זה כאן, לכן לא הועתק. ר' שלמה הוא ר' שלמה לבית הלוי הזקן, מחכמי שאלוניקי במאה השש עשרה. גיסו של ר' תם ן יחייא היה נכדו של ר' שלמה, מחבר השיר. ראה עליו ועל משפחתו: *Encyclopaedia Judaica*, IX (1971), cols. 75-76, 85-87.

145 ראה למשל איגרות דומות מאותן שנים מספרד ומפורטוגל מיוצאי חצי האי האיברי: ר' קירכהיים, 'מכתב מהרב דון יצחק אברבנאל ולה"ה להנכבד יחיאל מפיסא ז"ל, אוצר נחמד, ב' (תרי"ז), עמ' 65-70; מ' גראסבערג, ספר העצמים לר' אברהם ן עזרא, לונדון תרס"א, עמ' לד-מג (מכתבי ר' יצחק אברבנאל); ר' הקה, 'קבוצת איגרות על גירוש היהודים מספרד ומסציליה ועל גורל המגורשים, ע' אטקס ו' שלמן (עורכים), פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה: מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאת לו שבעים וחמש שנה על ידי תלמידיו וחבריו, ירושלים תש"ם, עמ' סד-צו (מכתבי ר' אברהם חיון).

146 ראה לעיל ליד הערות 60-62, 84-95.

147 ראה לעיל ליד הערות 94-112.

148 'קראם חדשים מתוקים עמוקים דקים והדברים עתיקים מדברי וותיקין נעתקין'.

149 M. Steinschneider, 'Hebräische Handschriften in Parma', *Hebräische Bibliographie*, 8 (1865), pp. 64-66; 9 (1869), pp. 79-80; idem, 'Anhang', *Israelitisches Letterbode*, 10 (1884-1885), pp. 86-91; H. Tirosch-Rothschild, *Between Worlds The Life and Thought of Rabbi David Ben Judah Messer Leon*, Albany 1991, pp. 53, 269.

150 סוגיית התקבלות יצירתו של ר' יצחק אברבנאל אצל חכמי ישראל בזמנו ולאחר זמנו עדיין לא נדונה כל צורכה, וכך גם סוגיית השפעת 'יצירת קודמיו על יצירתו. צעדים ראשונים בכיוון זה עשה לוח' ראה: L. Lawee, 'On the Threshold of the Renaissance: New Methods and Sensibilities in the Biblical Commentaries of Isaac Abarbanel', *Viator*, 26 (1995), pp. 283-319, esp. pp. 286-289, 295-298; idem, 'Isaac Abarbanel's Intellectual and Literary Legacy in Modern Scholarship: A Retrospective and Opportunity', I. Twersky and M. Harris (eds.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, III, Cambridge, Mass. 2000, pp. 226-229; idem, *Isaac Abarbanel's Stance Toward Tradition*, Albany 2001, pp. 42-46, 235-236; E. Gutwirth, 'Don Ishaq Abravanel and Vernacular Humanism in Fifteenth Century Iberia', *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 10 (1998), pp. 641-671. מאמרו של גוטוירט ומאמרו של לוח' יעל סף הרנסנס' עניינם בהשפעות מן התרבות הסובבת על אברבנאל ובקונטקסט האיברי של יצירתו.

מכאן ובין ההאשמה בפלגיאט מכאן. כפי שכבר צוין בספרות המחקר, ר' יצחק אברבנאל היה חדשן אך גם לקטן בדרך עבודתו. ממד זה של יצירתו צריך בחינה מעמיקה על רקע התפיסות שהיו מקובלות בזמנו ובמקומו בחברה הסובבת ובחברה היהודית במה שנוגע לקניין רוחני ולאמירת דברים בשם אומרם.¹⁵¹ ר' יצחק אברבנאל עצמו לא היה עקבי בהתבטאויותיו המפורשות בסוגיה זו.¹⁵²

בסוף איגרתו פונה הכותב בשם החיבור ומשביע את הקוראים להעתיק את איגרתו, למען תעמוד לדורות. ר' תם ן' יחייא עשה כן, ובזכותו נשתמרה האיגרת עד זמננו, ואפשר שגם קוראים אחרים עשו כן והעתיקו את האיגרת בעותקי 'עקידת יצחק' שבידיהם,¹⁵³ אולם זכר העתקתם לא נתפשט מעבר לזמנם.

151 ראה דבריו הנכוחים של לוי, מורשתו של יצחק אברבנאל (שם) ובספרות שם. לעומת זאת תמונה הערתו של נתניהו, שניסה לבטל את תלותו של אברבנאל בעראמה. לדעתו אפשר שהדברים נוסחו בצווחת בשיחות בעל פה ואחר כך נרשמו בנפרד, או שר' מאיר עראמה נטל מאברבנאל ושינה את 'עקידת יצחק' וכל זה בהתעלמות גמורה מדרכו של ר' יצחק אברבנאל לטול ממחברים אחרים. ראה: נתניהו (לעיל הערה 20). עמ' 296, הערה 92. מאליהו הדבר שחוקרי אברבנאל, במודע ושלא במודע, התקשו להתמודד עם דמותו המורכבת. הם ביקשו לסנוור על דרכו ונטו לבקש לו דרכי התייחסות 'לגיטימיות', על פי נורמות בנות זמננו. לספרות הענפה בתחום זה ראו: להוסיף למשל: M. Steinschneider, 'Abraham Bibago's Schriften', *MGWJ*, 32 (1883), p. 137, n. 60. לוינגר, קרית ספר, לב (תשי"ז), עמ' 249 [ביקורת על ש' הלא, ר' יצחק עראמה ומשנתו]; קלנר (לעיל הערה 32), עמ' 279 והערה 34; ש' זקש, מבוא לספר 'זכות אדם', יין לבנון: שלשה ספרים נפתחים, פאריש תרכ"ו, עמ' 1 (מדברי זקש עולה שר' יצחק אברבנאל העתיק עניינים שונים מילה במילה, ולעיתים בשינוי הסדר). וראה עתה במהדורת 'חורב' של פירוש ר' יצחק אברבנאל לתורה, ירושלים תשנ"ט-תשס"ח, הקדמות המהדורים: א שוטלנד בספר דברים (תשנ"ט), עמ' ח והערה 13; הנ"ל בספר ויקרא (תשס"ה), עמ' ו והערה 11; ך' שביב בספר בראשית (תשס"ז), עמ' ח. אך ראה: M. N. Rony, 'Social and Political Ideas in Early Modern Jewish Philosophical Commentaries: A Study on the Story of the Tower of Babel', Ch. Goodblatt and H. Kreisel (eds.), *Tradition, Heterodoxy and Religious Culture*, Beer Sheva 2006, pp. 167, 175-181.

152 לוי הביא שתי דוגמאות סותרות מתוך כתבי אברבנאל – באחת התקפה על ר' יוסף אלבו על שציטט דברים שלא בשם אומרם, ובאחרת הגנה על שיטת השאילה מאחרים בלא ציון מקור. ראה: לוי (שם), עמ' 246 והערה 113. וראה למשל גם: '[...] והו דעת הנשיא (ר' אברהם בר חייא) וראיותיו על זה. וממנו הוציא [...] ואין ספק אצלי שמכאן לקח הרמב"ן מה שפירש בפסוק הזה כמו שזכרתי [...] ואם לא זכר בשמו גם לא חזקו בראיותיו כמו שעשה הנשיא (ר' יצחק אברבנאל, פירוש התורה, נציה שלי"ט, דף ה ע"ב; וכבר ציין לכך ך' פריימאן, 'מבוא', אברהם בר חייא, ספר הגיון הנפש, לייפציג תר"ך, עמ' 11).

153 ואכן בדיקה אקראית העלתה שבעותק של 'עקידת יצחק', נציה שכי"ה שבספריית 'יד יצחק בן-צבי' בירושלים (שלפנים היה בק"ק אדריאנופול) העתיק אחד הבעלים הקדומים של הספר את רובה של האיגרת בדף שן ע"ב, ובראשה רשם: 'תלונות אשר כתב הרב הכולל כמה"ר מאיר ערמה ז"ל בנו של הרב המחבר בעל הקהה [כך!] ז"ל על אשר משכן אל השר הרב לזון [כך!] יצחק אברבנאל ספר העקידה שחיבר אביו ז"ל וחשב שדון יצחק בעודו בידו קטף מילות מלילות זה הספר וחבר חבורו מי אשר לא עמל בהם והעלה עולות אשם גולות אשם מעילות [ראה: משנה, זבחים ה, ה] זה לשונו. הטקסט הועתק מראשיתו ועד אשר באוני' (לעיל ליד הערה 109). יש מספר הברלים קלים בין נוסח האיגרת בהעתקה זו לבין העתקתו של ר' תם ן' יחייא, אולם ברי שהעתקתו של ר' תם ן' יחייא עדיפה, ואיני יודע אם המעתיק ראה את האוטוגרף של ר' מאיר עראמה או העתיק מנוסחו של תם ן' יחייא ושינה מה ששינה. והרי השינויים: '[...] מכבד התורה [...] בהכלי נחלי [...] גבי בית מדרשי [...] הרגיעה חכמה ובינה [...] ימיו ארעי [...] תמימה [...] בקול כעס כחולה וצרה [...] מכת פרצים [...] מביתו אבי ז"ל גרושי [...] קרסולי [...] הרארט [...] עוד רב בנפולי [...] מאפליה על רשפי [...] שדוד הראש הגדול [...] כח נחנו [...] המשרה על [...]'

כללו של דבר, דומה שעתה מצוי בידינו נוסח אמין של איגרת ר' מאיר עראמה כנגד ר' יצחק אברבנאל. מעדותו של ר' תם י' יחיא מבורר שלפנינו אכן טקסט אותנטי, ונמצאנו למדים גם על נפתולי מסירתו משאלוניקי במאה השש עשרה ועד ימינו אלה. מעתה נשמע הד צלול יותר של תלונתו של ר' מאיר עראמה כנגד ר' יצחק אברבנאל, ונתווסף לנו קול לקולו של ר' דוד מסר לאון. ר' מאיר הלין לא רק על דרכי שימוש של ר' יצחק אברבנאל בדברי קודמיו, אלא גם ביקר את דרכי כתיבתו ואת דרכו בהפצת כתביו. כמו כן מצאנו בדרך הילוכו טופס חלקי של הנוסח המקורי של ספר 'עקידת יצחק' לר' יצחק עראמה,¹⁵⁴ ונגלה לנו טפח מנפתולי אישיותו ודרך עשייתו הפתלתלה והמטעה של אליקים כרמולי,¹⁵⁵ ובכך אבדו לנו רוב ה'כתובת' של מצבתו של ר' יצחק עראמה והזמן המדויק של פטירתו.

הגבוהים יושב עם [...] עתים לתורה [...] בא עלי [...] עד בלעי [...] מנרתקה [...] מרווחות [...] ועולות מהצאן [...] בחוץ בשווקים [...] מדברי עתיקים עותקים [...] יכירם אשר הם [...] וכל אבן נקרא [...] בהם יחרקו ידושו מודושת וכן גורני [...] ותיקון זיוני [...] בקוזמין אשר בנום באזני.

154 ויש כמובן לבדוק גם את כתבי היד של החיבור, שלפחות בשניים מהם יש שינויים בנוסח כתבי היד של החיבור מן הנוסח הנדפס (ראה למשל סרטים 1162, 11706 במתכ"י).

155 וראה למשל כתב יד של קטעים מכתבי יד שונים, ובכללם קטעים מפירוש אסתר של ר' יצחק עראמה, המצוי באוסף הספרייה העירונית בפרנקפורט דמיין Heb. Oct 185 (סרט 22.031 במתכ"י), שלפנים היה של כרמולי, ובשער כתב היד כתב: 'הספר הלז שייך להרב הגאון כמהר"ר אליקים כרמולי גר'ו אב"ד דק"ק ברוסיל והמלכות בלגיה יע"א. ספר שם בן נח נעתק מכתובה ישנה על קלף ובשאר העתקות שמו נקרא ספר אסף היהודי. שנת אס"ף אלה"ם א"ת חרפת"י לשטרות. וראה: שם, עמ' 1-7. אין בין כתב היד עצמו ובין תיאור זה כל דמיון, לבד מדמיונו הפורה של כרמולי.